

Τοπική ευελιξία και η κρίση της βιομηχανίας στην Ελλάδα

Νίκος Κορνηνός*

Στο κείμενο θα συζητηθούν ορισμένες στρατηγικές βιομηχανικού εκσυγχρονισμού και νεο-εκβιομηχάνισης που με επιτυχία χρησιμοποιήθηκαν, στην τελευταία δεκαετία, σε πολλές περιοχές της Ευρώπης και μάλιστα στις λιγότερο αναπτυγμένες και προνομιούχες. Πρόκειται για στρατηγικές που στηρίζονται σε νέες κοινωνικές συμμαχίες, χειρίζονται παραγωγικά συστήματα υψηλής παραγωγικότητας και προσαρμοστικότητας στην αγορά και επαναπροσδιορίζουν την άνιση γεωγραφία της ανάπτυξης. Το ερώτημα που με απασχολεί αφορά τη χρησιμότητά τους για τον εκσυγχρονισμό της βιομηχανίας στην Ελλάδα και ειδικά για την αναδιάρθρωση των μεγάλων βιομηχανικών συγκεντρώσεων.

Το κείμενο που ακολουθεί επιχειρεί να απαντήσει στο ερώτημα αυτό και χωρίζεται σε τρία μέρη. Κατ' αρχήν θα συζητηθεί η κρίση της ελληνικής βιομηχανίας και η σημασία ενός ενδεχόμενου προσανατολισμού της προς συστήματα υψηλής παραγωγικότητας και ευέλικτης παραγωγής. Στη συνέχεια θα εντοπισθούν οι βασικές σχέσεις υποστηρίξης της ευέλικτης παραγωγής: η χωρική πόλωση, η συνεργασία έρευνας-βιομηχανίας, η δια-επιχειρησιακή συνεργασία, ο ρόλος των νέων υποδομών στις οικονομίες του χρόνου, ο ρόλος των τεχνολόγων και των επιστημονικών πάγκων. Τέλος θα συζητηθεί εάν ορισμένες καθιερωμένες λύσεις ευελιξίας και παραγωγικής αναβάθμισης μπορούν να εφαρμοσθούν στην ελληνική βιομηχανία και τα στρατηγικά σημεία ενός εφικτού προγράμματος εκσυγχρονισμού στην κατεύθυνση της ευέλικτης παραγωγής.

Η κρίση της βιομηχανίας στην Ελλάδα

Ο τομέας της μεταποίησης αποτέλεσε ηγετικό τομέα της ελληνικής μεταπολεμικής ανάπτυξης ενώ στη μετέπειτα κρίση, η αποδυνάμωση του βιομηχανικού συστήματος αποτέλεσε τον κρίσιμο παράγοντα. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 η κρίση της ελληνικής μεταποίησης διαγράφεται με σαφήνεια, καθώς οι μετά το 1973 τάσεις έπαιρναν οριστική μορφή. Οι εξελίξεις ήταν δυσμενείς στα πιο βασικά μεγέθη: στη βιομηχανική παραγωγή, στις επενδύσεις, στο ΑΕΠ και στην κλαδική του διάρθρωση, στην απασχόληση (Βαϊτσός Κ. και Τ. Γιαννίτσης 1987, Ιωακείμογλου Η. και Μηλιός Ι. 1989, *Η ελληνική οικονομία σε αριθμούς*, 1987).

Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ μετά την τομή του 1974

* Επίκουρος καθηγητής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

(-4%) μειώνεται συνεχώς: από 7,6% στη δεκαετία του 1961-70, σε 4,7% στη δεκαετία 1971-80 και σε 1,0% στη δεκαετία του 1980. Αντιστρέφεται όμως και η τάση μεγέθυνσης της συμβολής της μεταποίησης στο ΑΕΠ. Στη δεκαετία του 1980, η μεταποίηση συμβάλλει στο ακαθάριστο εθνικό προϊόν λιγότερο απ' ό,τι συνέβαλε στη δεκαετία του '70 (17,9% έναντι 19,5%).

Το έτος 1973 είναι η κρίσιμη καμπή για την εξέλιξη των επενδύσεων. Η αναλογία των καθαρών επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου στο καθαρό εισόδημα φθάνει στο υψηλότερό της σημείο (13%) και έκτοτε ακολουθεί μια φθίνουσα πορεία, μέχρι το 4% στην αρχή της δεκαετίας του '80. Σ' αυτή την κατεύθυνση ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής των επενδύσεων από 9,3% στη δεκαετία του '60, μειώνεται σε 2,8% στη δεκαετία του '70 και γίνεται αρνητικός -2,9% στη δεκαετία του '80. Οι ρυθμοί μεταβολής των επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου στη μεταποίηση είναι αρνητικοί μετά το 1974, (1974-1979: -1,1%, 1980-1985: -5,1%).

Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής περιορίζεται από 10,1% στη δεκαετία 61-70 σε 6,9% στη δεκαετία 71-80 και σε 1,0% μετά το 1980. Η παραγωγικότητα της εργασίας παραμένει στάσιμη στη δεκαετία του 1980, λογική συνέπεια του περιορισμού των επενδύσεων εκσυγχρονισμού και της απουσίας τεχνολογικής ανανέωσης. Ένας μεγάλος αριθμός προβληματικών επιχειρήσεων εικονογραφεί τη στατιστικά διαπιστούμενη φθίνουσα τάση της αποδοτικότητας και συσσώρευσης του κεφαλαίου στη μεταποίηση.

Όλα τα παραπάνω είναι γνωστά και οι ασυνέχειες ανάμεσα στις δεκαετίες του '70 και του '80 έχουν εκτεταμένα συζητηθεί. Σωστά έχει τονισθεί ότι η ιδιαιτερότητα της ελληνικής εκβιομηχανικής δράσης στη περιορισμένη ανάπτυξη των τείλορικών μεθόδων εργασίας. Ότι σ' αυτό συνέβαλε η περιθωριακή θέση των κλάδων στους οποίους αναπτύχθηκαν τα τείλορικά σχήματα οργάνωσης της εργασίας, η μη υιοθέτηση τέτοιων μεθόδων στο σύνολο των κλάδων και τα μικρά μεγέθη των επιχειρήσεων που δεν έκαναν δυνατή τη δημιουργία συνθηκών μαζικής παραγωγής (Λινάρδος-Ρυλμόν Π. 1988). Αυτή όμως η διαπίστωση δεν αρκεί για να ερμηνευθεί η επενδυτική τομή πριν και μετά το 1973 και η ριζική διαφοροποίηση της βιομηχανικής παραγωγής στις δεκαετίες του '70 και του '80. Για την Ελλάδα δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή η κυρίαρχη ερμηνεία της σύγχρονης κρίσης, δηλαδή ότι οφείλεται στις ακαμψίες (rigidities) της τείλορικής/φορντικής οργάνωσης της εργασίας, για τον απλό λόγο της περιορισμένης έκτασης των μεθόδων αυτών στην ελληνική μεταποίηση.

Παρόμοια, οι διαπιστώσεις ότι η ελληνική μεταποίηση μετά το 1970 γλιστράει σε πιο παραδοσιακές δραστηριότητες (Γιαννίτσης 1985), ότι αυξάνει το βάρος των παραδοσιακών καταναλωτικών κλάδων (τρόφιμα, ποτά, καπνός, υφαντικά, ενδύματα, υποδήματα, μη μεταλλικά ορυκτά) και ότι αυτοί οι κλάδοι στηρίζουν την ισχύη δυναμική της δεκαετίας του '80, δεν αποτελούν επαρκείς ερμηνείες της κρίσης της. Είναι πολύ εύκολο να θυμίσει κανείς την εντυπωσιακή δυναμική των κοινοτήτων της ευέλικτης εξειδίκευσης (industrial districts) της κεντρικής Ιταλίας, που στηρίζονται αποκλειστικά σε παραδοσιακούς βιομηχανικούς κλάδους (Ash Amin 1989).

Δεν αρκεί η περιγραφή της μεταβολής του παραγωγικού συστήματος της χώρας, του ρυθμού των επενδύσεων, της απασχόλησης, των υποδομών, ο ενδοκλαδικός μετασχηματισμός (Βαΐτσος Κ., Τ. Γιαννίτσης 1987) εάν δε συνδεθούν οι μεταβολές αυτές με ένα σύστημα συσσώρευσης του κεφαλαίου, που λειτουργούσε μέχρι το 1974 και έπαψε να λειτουργεί στη συνέχεια.

Η μελέτη του κόστους εργασίας και του μεριδίου της εργασίας στην προστιθέμενη αξία μπορούν ίσως να φωτίσουν τις ασυνέχειες της συσσώρευσης και ανάπτυξης. Δεν είναι η πρώτη φορά, γράφει ο Ρυλμόν (1988), που διαπιστώνεται ότι η συμμετοχή των μισθών και ημερομισθίων στην προστιθέμενη αξία της βιομηχανικής παραγωγής ακολούθησε πτωτική πορεία κατά τη μεταπολεμική περίοδο της ταχύρρυθμης ανάπτυξης (1958-44,1%, 1960-40,2%, 1963-39,5%, 1964-38,7%, 1966-39,5%, 1968-38,1%, 1970-33,4%, 1972-35,1%, 1974-34,1%, 1976-40,8%, 1977-42,6%, 1980-42,4%). Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από τα παραπάνω ποσοστά μισθών και ημερομισθίων στην προστιθέμενη αξία, το έτος 1974 αποτέλεσε σταθμό στην πορεία της φθίνουσας συμμετοχής του κόστους εργασίας στην προστιθέμενη αξία. Είναι το έτος ανατροπής της τάσης.

Το 1974 όμως αποτελεί και ένα γενικότερο σταθμό για τις ελληνικές μεταπολεμικές επιχειρήσεις. Οι ευρωπαϊκές αγορές συρρικνώνονται σαν αποτέλεσμα της περιοριστικής αντιπληθωριστικής πολιτικής που ακολουθούν οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Οι κεντρικοί κλάδοι της μεταπολεμικής ανάπτυξης βρίσκονται στο ζενίθ της κρίσης υπερπαραγωγής τους. Οι νέες βιομηχανικές χώρες της ΝΑ Ασίας εισβάλλουν έντονα στο διεθνή ανταγωνισμό. Ο συνδυασμός των παραπάνω συνθηκών της ζήτησης με το αυξανόμενο κόστος εργασίας προσδιορίζουν με μαθηματική ακρίβεια το τέλος των μεταπολεμικών ευνοϊκών συνθηκών συσσώρευσης του κεφαλαίου. Το 1974 αρχίζει η πτωτική πορεία της αποδοτικότητας του κεφαλαίου στην ελληνική μεταποίηση (Ιωακείμογλου Η. και Μηλιός Ι. 1988: σελ. 42, διάγραμμα 4).

Μπορούμε λοιπόν δάσιμα να υποστηρίξουμε ότι το σύστημα συσσώρευσης και ανάπτυξης που βασίστηκε στο χαμηλό κόστος εργασίας άγγιξε τα όριά του. Όταν το 1985 επιχειρείται μια ανάκαμψη μέσω πολιτικών αναδιανομής του εισοδήματος (βλ. σταθεροποιητικό πρόγραμμα) η αποτυχία είναι έκδηλη. Αποτέλεσμα ήταν μεν η αμοιδή εργασίας μεταξύ 1981 και 1987 να αυξηθεί με μέσο ετήσιο ρυθμό 0,36%, μικρότερο από το 25% του ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ (Ιωαννίδης Ι., Καβουνίδης Σ. 1988) και να αυξηθούν τα κέρδη των επιχειρήσεων χωρίς όμως να ξεκινήσει μια νέα φάση συσσώρευσης και ανάπτυξης. Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις παρουσιάζουν κέρδη αλλά η συνολική βιομηχανική παραγωγή παραμένει στάσιμη. Σήμερα είναι προφανές τόσο η αδυναμία λειτουργίας του μεταπολεμικού μοντέλου βιομηχανικής ανάπτυξης, που στηρίχθηκε στο χαμηλό κόστος εργασίας, όσο και η πρόκληση συγκρότησης ενός διαφορετικού μοντέλου συσσώρευσης και ανάπτυξης, σε σχέση με τους όρους που θέτει η διεθνής συγκυρία: τη στροφή δηλαδή σε νέους βιομηχανικούς κλάδους, την εκμετάλλευση των αγορών που διανοίγονται στις πρώτες φάσεις ανάπτυξης των προϊόντων, τον εκσυγχρονισμό των παραδοσιακών δραστη-

ριοτήτων.

Αυτή η πρόκληση θα μας απασχολήσει στη συνέχεια. Πρέπει να σκεφθούμε ποιες λύσεις εκσυγχρονισμού, παραγωγικής αναβάθμισης και νέων όρων συσσώρευσης είναι συμβατές με τα χαρακτηριστικά αλλά και το διεθνές περιβάλλον της ελληνικής μεταποίησης. Πώς είναι δυνατόν να λειτουργήσει στην Ελλάδα μια βιομηχανία που να βασίζεται στην τεχνολογία, στην παραγωγικότητα, στην ποιότητα και να εγκατασταθούν νέες διεθνικές επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας. Πριν όμως επιχειρήσουμε μια απάντηση στα ερωτήματα αυτά πρέπει να σκιαγραφήσουμε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά των στρατηγικών της ποιοτικής αναβάθμισης μέσω των ευέλικτων συστημάτων παραγωγής.

Τοπική ευελιξία και παραγωγική αναβάθμιση

Ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1970, μέσα στην οποία ξέσπασε η μεγάλη κρίση του συστήματος της μαζικής παραγωγής και του κεϋνσιανισμού, είχαν ξεχωρίσει στη διεθνή οικονομία δύο μεγάλες κατευθύνσεις σχετικά με την αναδιοργάνωση της παραγωγής, το είδος της ευελιξίας και την υπέρβαση της κρίσης που προκλήθηκε από την εμβράδυνση της παραγωγικότητας, τον ανταγωνισμό από τις νέες βιομηχανικές χώρες, τη διεθνοποίηση και αδυναμία εθνικής ρύθμισης. Η πρώτη από αυτές έθετε σαν στρατηγική επιδίωξη τη μείωση του κόστους εργασίας μέσω των άτυπων εργασιακών σχέσεων, των υπεργολαβιών, τη μετεγκατάσταση στον τρίτο κόσμο, την αποειδίκευση, εντοπίζοντας την έννοια της ευελιξίας στον κατακερματισμό της αγοράς εργασίας. Η δεύτερη, προσανατολίστηκε προς την καθιέρωση ενός νέου συμβολαίου ανάμεσα στην εργασία, στη βιομηχανία και στο κράτος, με στόχο τον επαναπροσδιορισμό της οργάνωσης της εργασίας, τη βελτίωση της ποιότητας και της παραγωγικότητας, συνδέοντας την έννοια της ευελιξίας με την ποιοτική αναβάθμιση της εργασίας, με τους νεοτερισμούς στο προϊόν και στα συστήματα παραγωγής. Σ' αυτή την κατεύθυνση, αυξήθηκαν οι σχέσεις της δια-επιχειρησιακής συνεργασίας, οι δεσμοί της έρευνας και της βιομηχανίας και αναβαθμίστηκε η εργασία και η συλλογικότητα σ' αυτήν (Leborgne D. και A. Lipietz 1989). Η εμπορική συντριβή των επιχειρήσεων και περιοχών που ακολούθησαν την πρώτη κατεύθυνση άνοιξε οριστικά, στο τέλος της δεκαετίας του 1980, το δρόμο προς τις επιχειρήσεις, τους κλάδους και τις περιοχές που μπόρεσαν, μέσα από νέα κοινωνικά συμβόλαια, να προωθήσουν πιο αποδοτικούς τρόπους οργάνωσης της εργασίας, νεοτερισμούς στο προϊόν, στα συστήματα παραγωγής και εμπορίας, να εγκαινιάσουν δικτάα συνεργασίας, να συνδέσουν την ακαδημαϊκή έρευνα με την παραγωγή και να περιορίσουν τους κινδύνους των επενδύσεων σε νέα προϊόντα ή σε συστήματα υψηλής τεχνολογίας.

Οι νέες αυτές μορφές οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής είναι ριζικά διαφορετικές τόσο από την τειλορική/φορντική οργάνωση, που στηρίζεται στην οριζόντια και κάθετη κατάτμηση της εργασίας, στην αποειδίκευση, στην άρρηκτη σύνδεση προϊόντος και μέσων παραγωγής, όσο

και από τις νεο-φορντικές εκδοχές της. Χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα στοιχεία εξοπλισμού και οργάνωσης. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε: (1) την αποσύνδεση προϊόντος και μέσων παραγωγής, που δίνει τη δυνατότητα συνεχούς αλλαγής των προϊόντων, (2) τον πολυλειτουργικό μηχανικό εξοπλισμό και τον επαναπρογραμματισμό των μηχανών σε νέα καθήκοντα, (3) την αποσύνδεση εργαζομένων και θέσεων εργασίας, με την προώθηση μιας «χειροτεχνικής» τεχνικής κουλτούρας μέσα από εκπαίδευση στην πράξη, (4) την κινητικότητα των εργαζομένων μέσα στο εργοστάσιο και την ανάληψη πρωτοβουλιών για την επίλυση προβλημάτων της παραγωγής, (5) τις εκτεταμένες διασυνδέσεις και τις οικονομίες χρόνου και αποθεμάτων, που επιτυγχάνονται με συστήματα διαχείρισης «Just in Time». Αυτή η λογική της ευελιξίας, καθώς και η εκτεταμένη χρήση ηλεκτρονικής και αυτοματισμών στην παραγωγή ή στη διαχείριση των αποθεμάτων δεν οδηγεί αναγκαστικά στην απόλυτη αυτοματοποίηση. Αντίθετα, σε σχέση με το βαθμό εμπλοκής και συμμετοχής των εργαζομένων είναι δυνατή η διάκριση πολλών τύπων ευέλικτης παραγωγής: από την αφαίρεση κάθε πρωτοβουλίας από το χειριστή (μια νέα εκδοχή της φορντικής οργάνωσης) ως τη συλλογική διαχείριση της εργατικής συμμετοχής και της αέναης μεταβολής της παραγωγής.

Μιλέτες βιομηχανικής γεωγραφίας σχετικά με τη συγκρότηση ευέλικτων συστημάτων παραγωγής δείχνουν ότι πρόκειται για παραγωγικές δομές που εμφανίστηκαν σε ορισμένες περιοχές των ΗΠΑ, της Ιαπωνίας και της Ευρώπης (Dunford 1987, Komninos 1989, Piore και Sabel 1984, Sfortzi 1989, Stopper & Scott 1988, Scott 1988). Οι περισσότερες περιοχές ήταν περιθωριακές σε σχέση με τα κέντρα ανάπτυξης της περιόδου του φορντισμού και συγκροτήθηκαν στη βάση των γενικότερων μεταβολών στην αστικοποίηση και στη χωροθέτηση των επιχειρήσεων (Κομνηνός 1986: 127-190). Η αποκέντρωση και η γεωγραφική συσπείρωση της βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας αποτέλεσαν το έναυσμα για τη συγκρότηση των πρώτων περιοχών/πόλων της ευέλικτης παραγωγής, ενώ στη συνέχεια η αναδιάρθρωση στα παλιά βιομηχανικά κέντρα και οι κρατικές πρωτοβουλίες πολλαπλασίασαν τους πυρήνες του νέου αναπτυξιακού δυναμισμού.

Έτσι, μπορούμε σήμερα να διακρίνουμε τρεις κυρίαρχους τύπους περιοχών ευέλικτης παραγωγής, σε κάθε ένα εκ των οποίων αντιστοιχεί μια διαφορετική στρατηγική νεο-εκβιομηχάνισης: (1) τις *ανανεωμένες μητροπόλεις της υψηλής τεχνολογίας* (Τορίνο, Γκρενόμπλ, Τουλούζη, Μόναχο, κλπ.), που βασίζονται στη δυναμική των επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας, στον εκσυγχρονισμό των παραδοσιακών κλάδων ή στη δημιουργία νέων εξειδικευμένων επιχειρήσεων (spin-offs) και γενικότερα στις δυνάμεις της αγοράς και του ανταγωνισμού, (2) τις *πόλεις και κοινότητες της ευέλικτης εξειδίκευσης* (industrial districts στην Λομβαρδία, Εμίλια-Ρομάννα, Βένετο, Τσοκάνη, κλπ.), που στηρίζονται στην εκτεταμένη διαπλοκή μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων των παραδοσιακών κλάδων, στις μεταξύ τους σχέσεις συνοχής και αλληλεγγύης, στις εκτεταμένες διατομεακές σχέσεις συνεργασίας και «σχεδόν κάθετης ολοκλήρωσης», (3) τους *νέους τύπους της έρευνας και της παραγωγής* (τεχνοπόλεις/ τεχνολόγους, Σο-

φία-Αντίπολις, Μονπελιέ, Ρεν, Κέιμπριτζ, κλπ.), που συγκροτούνται σε σχέση με την ισχυρή παρέμβαση του κράτους, της τοπικής αυτοδιοίκησης ή τον επιχειρηματικό προσανατολισμό των πανεπιστημίων, με στόχο την ανάπτυξη δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας.

Αυτή η χωρική πόλωση της ευέλικτης παραγωγής σε ορισμένα αστικά κέντρα αποτελεί ένα διαρθρωτικό γνώρισμά της. Όπως σημειώνουν οι D. Leborgne και A. Lipietz (1989), όλες οι μορφές της ευέλικτης παραγωγής εμφανίζουν τη σταθερή τάση να έχουν προνομαχικές σχέσεις με τα αστικά κέντρα. Η χωρική αυτή πόλωση είναι αποτέλεσμα της συνδυασμένης επίδρασης της δια-επιχειρησιακής συνεργασίας και της διασύνδεσης έρευνας και βιομηχανίας, που αποτελούν τον πυρήνα των νέων παραγωγικών σχέσεων.

Η ιδιαιτερότητα της παραγωγικής συνεργασίας που εμπεριέχεται στα ευέλικτα συστήματα παραγωγής δρῖσκειται στο σχηματισμό δικτύων σχεδόν κάθετης ολοκλήρωσης. Ένα σύνολο επιχειρήσεων χαρακτηρίζεται από σχέσεις σχεδόν κάθετης ολοκλήρωσης όταν αναπτύσσονται σταθερές σχέσεις ανάμεσα σε παραγωγούς και σε πελάτες, σταθεροί πελάτες έχουν μεγάλη συμμετοχή στον κύκλο εργασιών του παραγωγού, όταν δίδονται υπεργολαβίες από την κατασκευή μέχρι το σχεδιασμό του προϊόντος, σχηματίζονται μη εμπορευματικές ιεραρχικές σχέσεις, καθώς και κοινές μορφές ιδιοκτησίας ή πολύμορφοι συνεταιρισμοί. Πρόκειται επομένως για ένα πλέγμα σχέσεων συνεργασίας που σταθεροποιεί τις σχέσεις αποπῖ (προς τους προμηθευτές) και αναπῖ (προς τους διανομείς) των επιχειρήσεων, αυξάνοντας ταυτόχρονα τις λειτουργίες του τεχνικού ελέγχου. Στην περίπτωση, για παράδειγμα, του Just-in Time, όχι μόνο τα στοκ μεταφέρονται προς τους προμηθευτές, που πρέπει επίσης να υιοθετήσουν αντίστοιχα συστήματα, αλλά επιβάλλεται και βελτίωση του ποιοτικού ελέγχου στους προμηθευτές. Έτσι, ένα ολόκληρο παραγωγικό σύστημα βελτιώνει ποιοτικά τη λειτουργία του, υιοθετώντας διαδικασίες ελέγχου που ξεπερνούν το επίπεδο της επιχειρήσης και τη θεσμική της οργάνωση. Η συνολική διάρθωση οδηγεί σ' ένα τοπίο όπου δεν είναι γνωστό πού αρχίζουν και πού τελειώνουν τα όρια της επιχειρήσης. Αυτές οι πυκνές και καθημερινές σχέσεις ευνοούν τη γεωγραφική συγκέντρωση και τη διαμόρφωση τοπικών παραγωγικών συστημάτων υψηλού βαθμού συνεργασίας.

Από την άλλη μεριά, η συνεργασία έρευνας και βιομηχανίας ωθεί τη συσπείρωση της ευέλικτης παραγωγής γύρω από πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα. Καθώς ο ανταγωνισμός μετατοπίζεται από τις οικονομίες κλίμακας στο πεδίο των εργαστηρίων έρευνας, των ερευνητικών προγραμμάτων και των βιομηχανικών εφαρμογών της έρευνας οι παραπάνω σχέσεις συνεργασίας αποκτούν μια ιδιαίτερη βαρύτητα. Η συνάφεια έρευνας και παραγωγής γίνεται έτσι συστατικό στοιχείο της ευέλικτης παραγωγής λόγω των απαιτήσεων για συνεχείς νεοτερισμούς στο προϊόν και στην οργάνωση. Στις νέες συνθήκες ανταγωνισμού ισχυροποιείται ο ρόλος των εργαστηρίων, των πανεπιστημίων και των ερευνητικών κέντρων, που καθοδηγούν τη βιομηχανική έρευνα και τους νεοτερισμούς. Ο πολλαπλασιασμός των spin-off (των νέων επιχειρήσεων από επιστήμονες και ερευνητές που εγκαταλείπουν την προηγούμενη θέση τους) δηλώνει αυτή την ισχυρή

σύνδεση έρευνας και παραγωγής, όπως επίσης και η μεγέθυνση των δαπανών των επιχειρήσεων για έρευνα και ανάπτυξη. Σ' αυτές τις σχέσεις μπορεί να αποδοθεί η έλλξη που ασκούν οι τόποι της έρευνας και των πανεπιστημίων, οι σχέσεις συνεργασίας των πόλεων με τα πανεπιστήμια, όπως και ο πολλαπλασιασμός των προγραμμάτων οργάνωσης τεχνολογικών και επιστημονικών πάρκων, που αναλαμβάνουν να διαχειρισθούν τις συστηματικές σχέσεις μεταφοράς τεχνολογίας και συνεργασίας πανεπιστημίων και βιομηχανίας.

Οι παραπάνω σχέσεις αναγκάζουν να συγκροτείται η ευέλικτη παραγωγή σε συνθήκες χωρικής πόλωσης μέσα από ένα διπλό μετασχηματισμό: στο πεδίο του εργοστασίου και στο πεδίο του τοπικού παραγωγικού συστήματος. Στην πρώτη περίπτωση κύριος άξονας του μετασχηματισμού είναι η κατάτμηση των μονάδων παραγωγής, οι μέθοδοι παραγωγής και διοίκησης, ο σχεδιασμός νέων προϊόντων, ο ποιοτικός έλεγχος, τα συστήματα αμοιβής. Στη δεύτερη, κύρια προβλήματα είναι η μεταφορά τεχνολογίας, τα δίκτυα της δια-επιχειρησιακής συνεργασίας, η συστηματική σύνδεση έρευνας και βιομηχανίας, ο κατάλληλος προσανατολισμός του εκπαιδευτικού συστήματος, οι υποδομές επικοινωνίας, η ποιότητα του περιβάλλοντος και οι συνθήκες της καθημερινής ζωής. Αλλά ενώ ο εκσυγχρονισμός στο πεδίο των επιχειρήσεων επαφίεται στις πρωτοβουλίες της διοίκησης και των μετόχων, στον εκσυγχρονισμό του ευρύτερου παραγωγικού συστήματος εμπλέκονται οι βασικοί κοινωνικοί φορείς που προσδιορίζουν την κατεύθυνση της συσσώρευσης, το κράτος, καθώς και οι φορείς των εξαγομένων, του εμπορίου και της βιομηχανίας.

Εδώ μπορεί να κλείσει αυτή η συνοπτική παρένθεση για τον εκσυγχρονισμό μέσα από συστήματα ευελιξίας και υψηλής παραγωγικότητας και να ξαναγυρίσουμε στο βασικό ερώτημα του κειμένου, στις λύσεις δηλαδή της παραγωγικής αναβάθμισης που θα ήταν δόκιμες για την ελληνική μεταποίηση.

Ευελιξία και πόλοι εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα

Στον ευρωπαϊκό χώρο, ο βιομηχανικός εκσυγχρονισμός μέσα από ευέλικτα συστήματα παραγωγής συνυφίνεται με τη νέα σημασία ορισμένων αστικών κέντρων, μιας μετάβασης, όπως χαρακτηριστικά περιγράφεται στο περιοδικό *L'Expansion* (1988, 9: 51), από την Ευρώπη των εθνών στην Ευρώπη των πόλεων. Πρόκειται για την τάση της ευέλικτης παραγωγής να συγκροτείται σε συστήματα χωρικά πολωμένα, την τυπολογία των οποίων μόλις περιγράψαμε. Αυτό το συμπέρασμα, που βασίζεται στην κατανόηση του τρόπου που πραγματοποιείται σήμερα η νέα φάση της βιομηχανικής ανάπτυξης, έχει σημαντικές επιπτώσεις στη *διατύπωση του προβλήματος* του βιομηχανικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα.

Από την άλλη πλευρά, είναι γνωστό ότι η μεταποίηση στην Ελλάδα είναι άνισα κατανομημένη γεωγραφικά και δύο βιομηχανικές συγκεντρώσεις, της Αττικής και της Θεσσαλονίκης, συγκεντρώνουν το 60% περίπου του συνόλου των καταστημάτων και της απασχόλησης. Αν δει κανείς τη

γεωγραφία της παραγωγής σε πιο μακροσκοπικό επίπεδο, στο σύνολο της ΕΟΚ, τότε η Ελλάδα δίνει την εικόνα μιας αγροτικής περιφέρειας, στην οποία ξεχωρίζουν δύο παραγωγικά συστήματα μέσης ανάπτυξης, της Αττικής και της Θεσσαλονίκης. Σ' αυτό επομένως το επίπεδο αναφοράς, που δεν είναι άλλο από το επίπεδο της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς, ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής μεταποίησης παρουσιάζεται σαν πρόβλημα εντοπισμένο σε δύο κυρίως παραγωγικά συστήματα, της Αττικής και της Θεσσαλονίκης.

Για δύο διαφορετικούς επομένως λόγους, δυναμικής της νεο-εκβιομηχάνισης και γεωγραφικής κατανομής της ελληνικής μεταποίησης, ο εκσυγχρονισμός της τελευταίας παρουσιάζεται σαν πρόβλημα εντοπισμένο σε δύο συγκεκριμένα τοπικά παραγωγικά συστήματα: *σαν πρόβλημα τοπικής ευελιξίας*. Ήδη αυτή η οπτική, τοπική παρά εθνική-κλαδική, αποτελεί μια σημαντική επαναδιατύπωση του προβλήματος. Τι είδους όμως τοπική ευελιξία είναι δυνατή στα τοπικά παραγωγικά συστήματα της Αττικής και της Θεσσαλονίκης και πώς συνδέεται με τις μορφές κοινωνικής συνεργασίας που αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες των στρατηγικών της παραγωγικής αναβάθμισης και ευελιξίας; Αυτό είναι ένα κρίσιμο ερώτημα.

Το 1986 εκπονήσαμε μια εκτεταμένη έρευνα στο πιο εξελιγμένο τμήμα της βιομηχανίας που συγκεντρώνεται στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, με στόχο τη διερεύνηση των διαδικασιών αναδιάρθρωσής του. Στη θέση μιας κλαδικής οπτικής, μιας κατά κλάδο δηλαδή ανάλυσης των συνθηκών και προβλημάτων του εκσυγχρονισμού, προχωρήσαμε σε μια ανάλυση της συνεργασίας (1) των ερευνητικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων, (2) του κράτους και των επιχειρήσεων, (3) μεταξύ των επιχειρήσεων και του ρόλου των υποδομών. Η έρευνα αυτή μας επιτρέπει να αξιολογήσουμε τρεις καθιερωμένες στρατηγικές τοπικής ευελιξίας, που βασίζονται στο ρόλο της αγοράς, της επιχειρηματικής αλληλεγγύης και των δημόσιων φορέων αντίστοιχα, και να περιγράψουμε αδυναμίες και εμπόδια εκσυγχρονισμού της βιομηχανίας των δύο περιοχών (Αυγουστίδου κ.α. 1987).

Ο εκσυγχρονισμός μέσα από τον ανταγωνισμό, τον αυθόρμητο πολλαπλασιασμό και τη μεγέθυνση των επιχειρήσεων που παράγουν προϊόντα υψηλής τεχνολογίας (ηλεκτρονικής, αυτοματισμών, τηλεπικοινωνίας, αεροναυτικής, βιοχημίας-φαρμακευτικής, επιστημονικών οργάνων, οργάνων μέτρησης, νέων υλικών, κλπ.) πρέπει να αποκλεισθεί. Τρεις λόγοι λειτουργούν ενάντια σ' αυτή τη διαδικασία. (1) Η δομή των εξειδικεύσεων στις συγκεκριμένες αγορές εργασίας δεν επιτρέπει τη μαζική δημιουργία νέων επιχειρήσεων προϊόντων υψηλής τεχνολογίας από πρωτοδουλίες τεχνικών και επιστημόνων. Τα spin-off που εντοπίσαμε, οι νέες δηλαδή επιχειρήσεις που δημιουργούνται από επιστήμονες που φεύγουν από μεγάλες εταιρείες ή ερευνητικά κέντρα είναι περιορισμένα και κατευθύνονται στο εμπόριο παρά στην παραγωγή. (2) Ένας μικρός μόνο αριθμός επιχειρήσεων της Αττικής παράγει προϊόντα υψηλής τεχνολογίας. Στην πλειοψηφία τους είναι μικρές και νεοσύστατες και δε διαμορφώνουν ένα ισχυρό τεχνολογικό περιβάλλον. (3) Η εγκατάσταση διεθνικών εταιρειών προϊόντων

υψηλής τεχνολογίας είναι περιορισμένη. Το υποβαθμισμένο σήμερα περιβάλλον της Αττικής και της Θεσσαλονίκης μαζί με τα προβλήματα των υποδομών και επικοινωνίας δεν προσελκύει αναβαθμισμένες επιχειρήσεις προϊόντων υψηλής τεχνολογίας.

Ο εκσυγχρονισμός σε σχέση με μορφές επιχειρηματικής αλληλεγγύης και ευέλικτης εξειδίκευσης, της κάθετης δηλαδή συνεργασίας μικρών και μεσαίων βιομηχανιών, ερευνητικών κέντρων και εμπορικών επιχειρήσεων, πρέπει επίσης να αποκλεισθεί. Τρεις λόγοι δυσχεραίνουν αυτήν τη διαδικασία. (1) Οι παραγωγικές διασυνδέσεις και οι υπεργολαβίες που διαπιστώσαμε είναι «οριζόντιες», συνδέουν δηλαδή δραστηριότητες του ίδιου επιπέδου, παρά «κάθετες». Είναι αβέβαιη επομένως η διαμόρφωση δικτύων «σχεδόν κάθετης ολοκλήρωσης», που απαιτούν την οργανωμένη συνεργασία από τη χρηματοδότηση και το σχεδιασμό του προϊόντος μέχρι τη διακίνηση και την εμπορία. (2) Δεν έχουν αναπτυχθεί οι ιδέες της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης στο πεδίο της επιχειρηματικής δράσης, που αποτελούν την κοινωνική βάση των παραγωγικών σχέσεων στις κοινότητες της ευέλικτης εξειδίκευσης. (3) Η σύνδεση ερευνητικών δραστηριοτήτων και βιομηχανίας είναι υποτυπώδης. Δεν καταγράφεται η πληροφορία για υπηρεσίες που ζητούνται από τις επιχειρήσεις και θα μπορούσαν να προσφέρονται από ερευνητικούς φορείς ή εξειδικευμένες επιχειρήσεις. Ακόμη τα περισσότερα ερευνητικά εργαστήρια των πανεπιστημίων δεν είναι προσανατολισμένα στη βιομηχανική έρευνα και η αμοιβαία δυσπιστία πανεπιστημιακών και επιχειρηματιών κάνει τη συνεργασία ακόμη πιο δύσκολη.

Αντίθετα, ο εκσυγχρονισμός μέσω της άσκησης δημόσιων πολιτικών και της αναβάθμισης του οικολογικού και επιχειρηματικού περιβάλλοντος φαίνεται σαν πιο ρεαλιστική λύση. Η στρατηγική αυτή εφαρμόστηκε σε πολλές περιοχές της Ευρώπης, ιδιαίτερα στην Ισπανία και νότια Γαλλία και επιχειρεί να συνδυάσει: (1) τον εκσυγχρονισμό των εγκαταστημένων βιομηχανικών επιχειρήσεων σε μια περιοχή με την ενίσχυση των διαδικασιών μεταφοράς τεχνολογίας και των σχέσεων συνεργασίας ανάμεσα σε πανεπιστήμια και βιομηχανίες, (2) τη βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος ώστε να προσελκύονται αναβαθμισμένες επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας και (3) τη βελτίωση των υποδομών επικοινωνίας και τηλεπικοινωνίας ώστε να διευκολύνονται οι διεθνείς σχέσεις, η κινητικότητα και οι διεθνείς προσβάσεις των επιχειρήσεων.

Οι καθιερωμένες πολιτικές του ελληνικού δημοσίου δεν έχουν σήμερα αντίστοιχο προσανατολισμό, χωρίς ωστόσο να αποκλείουν αυτή τη λύση. Ενδεικτικά αναφέρομε ότι οι κρατικές προμήθειες δε χρησιμοποιούνται σαν εργαλείο προώθησης του εκσυγχρονισμού. Ο βασικός νόμος περί κινήτρων 1262 επιδοτεί μόνον τις επιχειρήσεις που παράγουν προϊόντα υψηλής τεχνολογίας και όχι και αυτές που χρησιμοποιούν προηγμένη τεχνολογία στη διαδικασία παραγωγής ή παράγουν software. Είναι γνωστά ακόμη τα θεσμικά εμπόδια εκσυγχρονισμού των επιχειρήσεων της Αττικής, μια κατάσταση που επιτείνει την παραγωγική και περιβαλλοντική υποβάθμιση. Εντούτοις, σε ορισμένους φορείς του δημοσίου (ΕΤΒΑ, ΥΒΕΤ) και στις

συζητήσεις για την αναμόρφωση των αναπτυξιακών κινήτρων παρουσιάζονται προγράμματα και απόψεις που θέτουν το πρόβλημα του παραγωγικού εκσυγχρονισμού σε όρους επιλεκτικών παρεμβάσεων του δημοσίου, βελτίωσης των σχέσεων πανεπιστημίων-βιομηχανίας και περιβαλλοντικής αναβάθμισης.

Αυτή η προσέγγιση στο πρόβλημα του εκσυγχρονισμού των τοπικών παραγωγικών συστημάτων της Αττικής και της Θεσσαλονίκης δεν υπονοεί ότι ο δημόσιος τομέας γίνεται ο πυρήνας ευέλικτων τοπικών παραγωγικών συστημάτων. Αντίθετα σημαίνει ότι ελαφιάται σε δημόσιους φορείς (στην κεντρική διοίκηση, στην αυτοδιοίκηση, σε ενώσεις) η *ρύθμιση* που επιτρέπει τη συγκρότηση ενός αναβαθμισμένου και ανταγωνιστικού συνόλου επιχειρήσεων.

Η εκτεταμένη βιβλιογραφία, που αφορά το χαρακτήρα των παρεμβάσεων του ευρύτερου δημόσιου τομέα για την αναβάθμιση τοπικών παραγωγικών συστημάτων, επιτρέπει να αναζητήσουμε μεθόδους και θεσμούς υποστήριξης της τοπικής ευελιξίας και να κατανοήσουμε πώς αυτοί λειτουργούν (βλ. Guisty 1987, Leborgne & Lipietz 1989, Louisy 1987, Monck 1988, Struben 1988).

Κατ' αρχήν πρόκειται για παρεμβάσεις σε όλα τα επίπεδα που διαμορφώνουν ένα ευέλικτο σύστημα παραγωγής: της οργάνωσης της εργασίας στο εργοστάσιο, των συνεργασιών που επιτρέπουν το σχεδιασμό νέων προϊόντων, των εξειδικεύσεων στην αγορά εργασίας, των δια-επιχειρησιακών σχέσεων συνεργασίας. Αν όμως ο εκσυγχρονισμός στο χώρο του εργοστασίου εναπόκειται περισσότερο στην πρωτοβουλία των επιχειρήσεων και στη δυνατότητα κάθε ξεχωριστής μονάδας να παρακολουθήσει τις εξελίξεις της τεχνολογίας, η δημιουργία νέων εξειδικεύσεων στην αγορά εργασίας, η δυνατότητα συνεχούς παραγωγής νεοτερισμών και η επέκταση της συνεργασίας μεταξύ των επιχειρήσεων, προϋποθέτουν ευρύτερες κοινωνικές συμφωνίες και συμβόλαια. Αυτά τα νέα κοινωνικά συμβόλαια, που στοιχειοθετούν τη ρύθμιση της ευέλικτης παραγωγής, θα τα συναντήσουμε σαν συμφωνίες για την ανάληψη και εκτέλεση συγκεκριμένων προγραμμάτων: βελτίωσης της υποδομής διεθνών μεταφορών και επικοινωνιών, επανεκπαίδευσης των εργαζομένων σε νέες εξειδικεύσεις, κατασκευής κέντρων νεοτερισμού, οργάνωσης δικτύων συμβούλων και μεταφοράς τεχνολογίας, συνεργασίας επιχειρήσεων και πανεπιστημίων, οργάνωσης επιστημονικών άρκων, θεσμοθέτησης επιχειρηματικών ζωνών. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των παραπάνω προγραμματικών συμφωνιών είναι ότι προκύπτουν με αποκεντρωμένο και αυθόρμητο τρόπο, από την κατανόηση ενός κοινού οφέλους που απορρέει από τη διεύρυνση της συνεργασίας. Η μη επιβαλλόμενη συνεργασία και η απομάκρυνση από μια κεντρική κρατική παρέμβαση είναι τα ουσιαστικά στοιχεία των κοινωνικών συμβολαίων της ευέλικτης παραγωγής.

Το σημείο αυτό αποκαλύπτει μια ουσιαστική αδυναμία της προώθησης της ευελιξίας μέσω των παρεμβάσεων του δημοσίου στην Ελλάδα. Ο υπέρμετρος κεντρικός έλεγχος, η παράδοση του κρατισμού, η απουσία πρωτοβουλιών εκτός του κράτους υπονομεύουν τους διαφοροποιημένους

κατά τόπους συμβιβασμούς και συμφωνίες. Μια πρώτη επιβεβαίωση του κεντρικού εναγκαλισμού θα συναντήσουμε στο σχεδιασμό τεσσάρων τεχνολογικών πάρκων στη Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Κρήτη και Αθήνα όπου, με εξαίρεση το πάρκο της Πάτρας, φαίνεται να ακολουθείται μια πολύ κλειστή και εξωτερική από την τοπική κοινωνία διαδικασία συγκρότησης.

Οι τοπικά αποκεντρωμένες συμφωνίες ανάμεσα σε φορείς του κράτους, της αυτοδιοίκησης, των πανεπιστημίων, των οργανώσεων των επιχειρηματιών ή των εργαζομένων έχουν συνήθως τρεις στόχους: τον εκσυγχρονισμό παραγωγής και προϊόντων, τη διεύρυνση της συνοχής και ολοκλήρωσης του τοπικού παραγωγικού συστήματος, τη δυναμική προσέγγιση της διεθνούς αγοράς. Οι ειδικές ρυθμίσεις, προγράμματα και πολιτικές που μπορούν να επιτύχουν τους παραπάνω στόχους είναι ένα ξεχωριστό ερώτημα. Δεν μπορούν να συζητηθούν αναλυτικά εδώ. Πρέπει όμως να τονίσω ότι μεταθέτοντας το πρόβλημα του εκσυγχρονισμού της ελληνικής μεταποίησης από εθνικό-κλαδικό σε τοπικό, σημαίνει να αναζητηθούν λύσεις που να υλοποιήσουν τις επιχειρήσεις μέσω υποδομών, συστημάτων διαχείρισης και χρηματοδότησης των νεοτερισμών και όχι μέσω χρηματικών επιχορηγήσεων, όπως γίνεται με τον ισχύοντα αναπτυξιακό νόμο.

Η πρόσφατη ιστορία των περιοχών όπου αναπτύχθηκαν ευέλικτα συστήματα παραγωγής συνηγορεί στην υπόθεση ότι οι επιχειρήσεις της Αττικής και της Θεσσαλονίκης, οι υποδομές και διεθνείς διασυνδέσεις των περιοχών αυτών, η υπάρχουσα δομή των εξειδικεύσεων, καθώς και η συγκέντρωση ερευνητικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, μπορούν να συγκροτήσουν τοπικά παραγωγικά συστήματα που να στηρίζονται στην ποιότητα και στην παραγωγικότητα. Προϋπόθεση είναι να κινητοποιηθούν οι τοπικές κοινωνίες για να διαμορφώσουν κατάλληλα προγράμματα και συμφωνίες συνεργασίας. Διαφορετικά, η αγορά θα διοχετεύσει την πιο εκπτώχυνση μορφή ευελιξίας, αυτή που απαντά στον ανταγωνισμό με τον κατακερματισμό της αγοράς εργασίας, την περιθωριοποίηση και τη «μαύρη» εργασία.

Θεσσαλονίκη, Μάιος 1990

Βιβλιογραφία

- Amin A. (1989), «Flexible specialisation and small firms in Italy: myths and realities» *Antipode*, 21, 1, 13-34.
- Αυγουσιτίδου Ε., Κομνηνός Ν., Μιχαηλίδης Γ., Σεφερτζή Ε., Στογιαννίδου Μ., Χατζηπαντελής Θ. (1987), *Τεχνότοποι και Βιομηχανικός Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ.
- Βαΐτσος Κ., Τ. Γιαννίτσης (1987), *Τεχνολογικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*, Αθήνα, Gutenberg.
- Γιαννίτσης Τ. (1985), *Η Ελληνική Βιομηχανία, Ανάπτυξη και Κρίση*, Αθήνα, Gutenberg.
- Dunford M. (1987) «Contrasting electronics development strategies: Grenoble and Silicon Glen» στο *Changing Labour Processes and New Formes of Urbanization*, Πρακτικά Συμποσίου Σάμου, Θεσσαλονίκη.
- Giusty J. (1987) «Les technopoles et la composition urbaine du territoire», *Urbanisme*, no 220, σελ. 116-120.
- Ιωακείμογλου Η., Μηλιός Ι. (1989), «Η κρίση του ελληνικού καπιταλισμού στα τέλη της δεκαετίας του '80». *Θέσεις* 28, σελ. 29-53.

- Κομνίνος Ν.(1986), *Θεωρία της Ασυμμετρίας*, τόμος πρώτος, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα.
- Κομνίνος Ν. (1989), «From the national to the local: the janus face of crisis» in *Capitalist Development and Crisis Theory: accumulation, regulation and spatial restructuring*, Gottdiener M. & N. Komninos (eds) London, Mcmillan, New-York, St Martin's Press.
- Leborgne D., A. Lipietz (1989) *Pour éviter l'Europe à deux vitesses*, Paris, CEPREMAP.
- Leborgne D., A. Lipietz (1989) «Deux stratégies sociales dans la production des nouveaux espaces économiques» *Colloque Les Nouveaux Espaces Industriels*, Paris, Institut de Géographie.
- L'Expansion* (1988) «Le palmarés du dynamisme», 9/22, σελ. 51-63.
- Λινάρδος-Ρυλιμόν Π. (1988), «Εργατικές αμοιβές και πρότυπο συσσώρευσης», *Θέσεις*, 25, 115-128.
- Monck C. et al (eds) (1988) *Science Parks and the Growth of H-Tech Firms*, London, Croom Helm.
- Piore M., C. Sabel (1984) *The Second Industrial Divide. Possibilities for prosperity*, New-York, Basic Books.
- Scott A. (1988) «Flexible production systems and regional development» *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol.12, N.2.
- Sfortzi F. (1989), «The geography of industrial districts in Italy» in *Small Firms and Industrial Districts in Italy*, Goodman E. (ed), London, Routledge.
- Storper M, A.Scott (1988) «The geographical foundations and social reproduction of flexible production complexes» in *Territory and Social Reproduction*, J.Wolch, M.Dear (eds), London, Allen & Unwin.
- Struben H. (1988) «Télématique et planification urbaine» *Les Annales de la Recherche Urbaine*, no 34, σελ. 29-39.